

dir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 47; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalıcık, Ankara 1954, s. XXIII-XXIV; Avni Ömer, *Kânûn-ı Osmânî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî* (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, TTK Belleten, XV/59, [1951] içinde), s. 386; *Arazi Kanunnâmesi (MTM, 1/2 [1331] içinde), s. 324; Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri* (nşr. G. Kaldy Nagy), Ankara 1974, s. 211, 231, 337; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ* (nşr. Kemal Yavuz), Ankara 1991, s. 279; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 30; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 14; *Hurzu'l-mülûk* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1988, s. 177; *Kitâb-ı Müstetâb* (a.e. içinde), s. 40; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân*, İÜ Ed.Fak. Tarih Seminer Kitaplığı, vr. 45^p, 46^p, 47^p vd.; *Kânûnnâme-i Sultânî li-Azîz Efendi* (nşr. R. Murphey), Harvard 1985, s. 28; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (haz. Mithat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 386; Cevdet, *Târih*, VI, 60 vd.; M. Nûri Paşa, *Netâyicü'l-ukûât*, İstanbul 1327, III, 76-80; IV, 102-105; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, I, 217, 241-242, 297-298; Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, II, 112, 157-159, 244-245; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (haz. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 102-103, 126; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, Ankara 1946, I, 48; Zeki Velidî Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 278-279; Barkan, *Kanunlar*, s. 147, 314-315, 399; a.mlf., "Toprak İşçilerinin Organizasyon Şekilleri", *İFM*, V/1 (1939), s. 213 vd.; a.mlf., "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Âit Bir Bütçe Örneği", a.e., XV (1953-54), s. 277, 303, 304-306; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", a.e., XVII (1956), s. 3-4; a.mlf., "H. 1079-1080 Tarihli Bir Osmanlı Bütçesi", a.e., XVII (1956), s. 226-259; a.mlf., "H. 974-975 (M. 1567-1568) Mali Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", a.e., XIX (1960), s. 277-332; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 113, 190, 362; a.mlf., *Merkez-Bahriye*, bk. İndeks; a.mlf., *Saray Teşkilâtı*, bk. İndeks; H. A. Gibb - H. Bowen, *Islamic Society and the West*, London 1951, I/1, s. 144-145, 148, 238, 253; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 74; L. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzerwaltung*, Budapest 1955, I, 402-403; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, Oxford 1960, s. 199-200; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, Paris 1960-64, I, 164; II, 86-88; a.mlf., *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973, s. 183-184, 278, 297, 308; Hazim Šabonović, *Krajiste Isabega Ishakovica*, Sarajevo 1964, s. 7; Rycart, s. 50-51; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 142-147; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, Ankara 1971, II, 92-93, 299; Hamid Hadzibegić v.dğr., *Oblast Brankovića*, Sarajevo 1972, I, 135; K. Röhrborn, *Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungs-Geschichte*, Berlin 1973, s. 27, 101-104; *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden vom Jahre 1675* (ed. H. G. Majer), Wien 1984, I, tür.yer.; *Ankara'nun İki Numaralı Şer'iyye Sicillî* (haz. Halit Ongan), Ankara 1984, bk. İndeks; M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı: 1518-1566*, Ankara 1989, s. 167-173; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856*, İstanbul 1993, s. 106; Pakalın, I, 750-752; Cengiz Orhonlu, *"Khâşş", EI²* (ing.), IV, 1094-1097.

 CENGİZ ORHONLU - NEJAT GÖYÜNÇ

el-HAS ale'l-BAHS

(الحث على البحث)

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin
(ö. 324/935-36)

kelâm metodunu savunduğu eseri.

Risâle fi istihsâni'l-havz fi 'ilmi'l-ke-lâm adıyla yayımlandığı için (Haydarâbâd 1323, 1344) bu isimle meşhur olmuştur. Ancak İbn Asâkir'in İbn Fûrek'ten naklen Eş'arî'ye nisbet ettiği uzun eser listesinde ve diğer kaynaklarda böyle bir isim mevcut değildir. Buna karşılık İbn Asâkir'in ilâve listesinde (*Tebyînu' kezi-bi'l-müfterî*, s. 136) ve İbn Ferhûn'un saydığı eserler arasında (*ed-Dibâcû'l-mûzheb*, II, 95) *el-Haş' ale'l-bahş* adına rastlanmaktadır. Ayrıca Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî'nin *el-Ğunye fi'l-ke-lâm* adlı eserinde risâle metni *el-Haş' ale'l-bahş* adıyla iktibas edilmiştir (vr. 9^a-11^a). Buna göre *Risâle fi istihsâni'l-havz fi 'ilmi'l-ke-lâm*, Haydarâbâd baskısını yapanlar tarafından metnin muhtevasına uygun görülerek konulmuş bir başlık olmalıdır.

Meşhur adıyla kaynaklarda geçmemesi ve önceleri yalnızca tek nüshasının bilinmesi, bazı araştırmacıları risâlenin sonraki bir döneme ait olabileceği düşüncesine sevk etmiştir (Makdisi, XVIII [1963], s. 22-26; Bedevî, I, 520-521), bazıları ise muhtevasını Eş'arî'nin görüşlerine uygun bulmakla birlikte metnin onun talebeleri tarafından yazılmış olabileceğini ileri sürmüştür (McCarthy, s. XXVI; Allard, s. 51). Ancak yakın zamanlardaki çalışmalar (Frank, *Le Museon*, CIV/1-2, s. 170; Gimaret, s. 15-16) ve tesbit edilen diğer yazma nüshalar risâlenin otantikliğini büyük ölçüde güçlendirmiş bulunmaktadır.

Eş'arî, eserinin baş tarafında bu risâlesini bilgisizliği sermaye edinen, düşünme ve araştırmadan hoşlanmayan, kolaycılığa ve taklide yönelen, usûlü'd-din meselelerini ele alanları kötüleyip dalâletle suçlayan ve hareket, sükûn, cisim, araz gibi şeyler hakkında konuşmanın bid'at olduğunu söyleyenlere karşı yazdığını belirtir. Hz. Peygamber ile ahashabın bu tür konulardan söz etmemiş olmasını delil olarak kullanmak isteyen bu kişilerle katı Hanbelîler'in kastedildiği anlaşılmaktadır. Kelâmcılara yönelik bu tür tenkitlerin İbn Kudâme ve İbn Teymiyye gibi sonraki Hanbelîler tarafından yapıldığı ve bu hususun risâlenin Eş'arî'ye nisbetini şüpheli hale getirdiği öne sürülmüşse de (Makdisi, XVIII [1963], s. 25) bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Eş'arî'nin kelâmcılara yöneltildiğinden bahsettiği

tenkitler benzer ifadelerle kendinden önceki hadis ehlinin eserlerinde mevcuttur (bk. meselâ İbn Kuteybe, s. 35; krş. Özen, s. 464). Eş'arî bu iddialara üç noktadan bakış yaparak cevap vermektedir. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber, söz konusu meseleleri araştırıp hakkında konuşanların bid'at ehli olduğunu söylememiştir. Buna göre onun söylemediği bir şeyi söyledikleri için asıl iddia sahiplerinin kendileri bid'at işlemektedir. İkincisi, tenkide tâbi tutulan hususların her biri müstakil olarak Kitap ve Sünnet'te yer almamışsa da bunların genel prensipleri bu kaynaklarda mevcuttur. Üçüncüsü ferâiz, had, talâk gibi fikhî meselelerin ihtilâflı konuları hakkında da Resûl-i Ekrem'den belirli bir nas gelmemiştir. Buna rağmen fikhî âlimleri bunları mevcut naslara kıyas etmişler veya icthadda bulunmuşlardır. Şu halde dinin fûrûunda geçerli olan bir hakkın usulde de bulunması ve akf meselelerin Kitap ve Sünnet'in yanında duyu verilerine ve bedfihî bilgilere dayanarak çözülmesi gerekir. Eğer sonraki dönemlerde tartışılan meseleler Asr-ı saâdet'te ortaya çıksaydı elbette Hz. Peygamber diğer hususlarda olduğu gibi bunlar hakkında da beyanda bulunurdu.

Eş'arî, daha sonra soru sormak suretiyle muhatabı susturmaya çalışır. Meselâ halku'l-Kur'ân konusunda tavır koymakla Selefiyye'nin kendi prensipleriyle çelişkiye düştüğünü, zira "Kur'an mahlûk değildir" sözünün de aynen "Kur'an mahlûktur" sözü gibi Resûl-i Ekrem tarafından dile getirilmediğini, ayrıca sahâbe ve tâbiînin de böyle bir şeyi söylemeye hakları bulunmadığını, bu konuda tevakkuf etmenin de tartışanları tekfir etmenin de aynı mantıkla bid'at olacağını ileri sürer. Gayelerinin halkı aydınlatmak olduğunu söyleyen muhataplarına Eş'arî şöyle hitap eder: "Bizim de sizden beklediğimiz budur. Öyle ise neden başkalarını konuşmaktan menediyorsunuz? Siz arzu ettiklerinizi söylüyor, konuşmaktan âciz kalınca da kelâmdan menedildik diyorsunuz. İşinize gelince önceki âlimleri delilsiz ve mesnetsiz taklit ediyorsunuz. Bu ise keyfilik ve zorbalıktan başka bir şey değildir". Eş'arî, risâlesinin sonunda Hz. Peygamber'in açıklamadığı birçok konuyu mezhep imamlarının ele alıp işlediğini hatırlatır ve zikredilen hususların inatçı olmayan her akıllı kimse için yeterli olduğunu belirtir.

el-Haş' ale'l-bahş'in Eş'arî tarafından ne zaman yazıldığı tartışmalıdır. Hadis ehline karşı kaleme alındığı için eserin Mu'tezilî döneme ait olabileceği ifade

edilmişse de (İA, IV, 391; Koçyiğit, VIII [1960], s. 166) müellifin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra yazdığı *el-İbâne*'sinin bile bazı katı Hanbelîler tarafından kabul görmemesi (Ahvâzî, s. 157-159; İbn Ebû Ya'lâ, II, 18) risâlenin, Ehl-i sünnet mensuplarının kelâma karşı tutumlarını tenkit ve yumuşatmaya yönelik bir çalışma olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Ancak bu defa Eş'arî'nin Ehl-i sünnet saflarına geçtikten sonra kaleme aldığı eserleri arasındaki farklılık gündeme gelmektedir. *el-İbâne*'yi kaleme alan bir kimsenin *el-Haşş*'i yazamayacağı (Makdisi, II, 23) veya Eş'arî'nin çifte şahsiyetli olabilceği (Wensinck, s. 91) şeklindeki iddialar, müellifin Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra karşı karşıya bulunduğu zor şartları dikkate almadan ve *el-İbâne*'deki görüşleri içine içinelemeden, ayrıca Ehl-i sünnet'e geçtikten sonra yazıldığında şüphe bulunmayan *el-Lüma'* hesaba katmadan öne sürülen iddialardır. Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra ashâbü'l-hadis'in çizgisini olduğu gibi benimsemek yerine *el-İbâne*'den başlayarak kelâm metodunu selefin itikadî görüşlerine uygulamak istemiştir. Nitekim İbn Asâkir, Şeyzele'den (Ebû'l-Meâlî Azîzî b. Abdülmelik) Eş'arî'nin Mu'tezile ile Haşviyye arasında orta bir yol seçtiğine naklettikten sonra *el-İbâne*'deki insafî tutuma rağmen bir kısım Hanbelîler'in tepkilerinden yakınır (*Tebîhü'nü kezîbi'l-müfterî*, s. 149-163). Ayrıca yapılan karşılaştırmada, *el-Lüma'* kadar Eş'arî'nin kelâmî görüşlerini yansıttığı belirlenen (Gimaret, s. 10-13) *el-İbâne*'de doğrudan kelâm ilmini itham eden bir ifadeye rastlanmamaktadır. Mu'tezile'den ayrıldıktan hemen sonra yazdığı *Risâle ilâ ehli's-Seg'r*'de âlemin hudûsu, Allah'ın varlığı, âhiret ve nübüvvetin ispatına yer verip istidlaller yapması da (*Uşûlü Ehli's-sünne*, s. 34-53) Eş'arî'nin mezhep değiştirdikten sonra kelâmcılığı bırakmadığını gösterir. Onun Ehl-i sünnet yoluna geçtikten sonra giderek hadis ehlinden farklı bir yola girdiği ve yeni bir kelâm metodunu yerleştirmeye çalıştığı kendi adıyla oluşan ekolden anlaşılacaktır (bk. EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan; EŞ'ARİYYE).

Risâlenin, basımında esas alınan ve nerede olduğu belirtilmeyen nüshasından başka iki yazma nüshası daha tesbit edilmiştir (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2161/2; Berlin Ktp., Landberg, nr. 1030). Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî'nin 592 (1196) yılında istinsah edilen *el-Ğunye*'sinde aynen aktardığı metin (vr. 9^a-11^a), birbirine oldukça yakın olan Haydarâbâd

baskısı ile Feyzullah Efendi nüshalarına göre biraz daha kısadır. Cüveynî'nin öğrencilerinden olan Nisâbü'rî'nin kaynağı ise en eski nüshalardan biri olmalıdır.

Richard J. McCarthy, Haydarâbâd baskısını esas alarak eseri *el-Lüma'* ile birlikte *Risâle fî istihsâni'l-ğavz fî 'ilmi'l-keîâm* adıyla yeniden yayımlamıştır (bk. bibl.). Richard M. Frank ise yazdığı bir makalede eserin mevcut yazmalarını inceledikten sonra tesbit ettiği iki metin grubunu ayrı ayrı göstermiştir (*MIDEO*, XVIII [1988], s. 135-151). *el-Haşş 'ale'l-bahş* çeşitli dillere çevrilmiştir. İlk olarak M. Horten, *Die Philosophischen Systeme der Spekultativen Theologen im Islam* adlı eserinde (Bonn 1912, s. 623-626) risâleyi Almanca'ya çevirmiş, daha sonra Richard J. McCarthy *A Vindication of the Science of Kalam* adıyla İngilizce tercümesini yapmıştır (*The Theology of al-Ash'ari*, s. 117-134). Risâlenin Türkçe tercümesi bazı notlar ilâvesiyle Talat Koçyiğit tarafından gerçekleştirilmiş (bk. bibl.), Nadim Macit de bir girişle birlikte eseri Türkçe'ye çevirmiştir ("Eş'arî'nin İlm-i Kelâm'ı Müdafası", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (1994), s. 110-120).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "İ'tîşâm", 12; Eş'arî, *el-Haşş 'ale'l-bahş* (nşr. R. M. Frank, *MIDEO*, XVIII [1988] içinde), s. 135-152; a.m.f., *Risâle fî istihsâni'l-ğavz fî 'ilmi'l-keîâm* (nşr. R. J. McCarthy), Beyrut 1952, s. 87-97; a.m.f., *el-İbâne* (trc. Walter C. Klein), New Haven 1940 → New York 1967, mütercim giriş, s. 29; a.m.f., *Uşûlü Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (nşr. M. Seyyid el-Celyend), Kahire 1987, s. 34-53; İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-ğadîs*, Beyrut 1408/1988, s. 35; Ahvâzî, *Meşâlibü İbn Ebî Bîşr el-Eş'arî* (nşr. Michel Allard, *BEO*, XXIII [1970] içinde), s. 157-159; Selmân b. Nâsır en-Nisâbü'rî, *el-Ğunye fî'l-keîâm*, TSMK, III, Ahmed, nr. 1916, vr. 9^a-11^a; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, II, 18; İbn Asâkir, *Tebîhü'nü kezîbi'l-müfterî*, s. 136, 149-163; İbn Ferhûn, *ed-Dibacü'l-müğhebb*, II, 94-95; A. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge 1932, s. 91; R. J. McCarthy, *The Theology of al-Ash'ari*, Beyrouth 1953, s. XXVI, 117-134; George Makdisi, "Ash'ari and the Ash'arites in Islamic Religious History-II", *SI*, XVIII (1963), s. 22-26; M. Allard, *Le problème des attributs divins*, Beyrouth 1965, s. 51; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 520-521; Richard M. Frank, "Al-Ash'ari's Kitâb al-Hath al-Bahth", *MIDEO*, XVIII (1988), s. 83-133; a.m.f., "Elements in the Development of the Teaching of al-Ash'ari", *Le Museon*, CIV/1-2 (1991), s. 145-146, 170; a.m.f., "Bibliographie d'Ash'ari: un réexamen", *JA*, sy. 273 (1985), s. 269-270; D. Gimaret, *La doctrine d'al-Ash'ari*, Paris 1990, s. 10-13, 15-16; Talat Koçyiğit, "Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risâlesi", *AÜİFD*, VIII (1960), s. 166; Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aktilesme Süreci* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 464; H. Ritter, "Eş'arî", *İA*, IV, 391; İrfan Abdülhamid, "Eş'arî, Ebû'l-Hasan", *DİA*, XI, 447.

M. SAİT ÖZERVARLI

HAS BEY

(ö. 548/1153)

Irak Selçuklu Sultanı
Mesud'un emîr-i hâcibi.

Asıl adı Bey Arslan olup XII. yüzyılın birinci yarısında Türkistan'dan Azerbaycan'a gelen Oğuz beylerinin ileri gelenlerinden Belengerî'nin oğludur. Sultan Mesud b. Muhammed Tapar (1134-1152) Erdebil yöresinden geçerken karşılaştığı Bey Arslan'ı beğenmiş ve hizmetine almıştı. Hükümdar ve beylerin büyük ilgi gösterdiği çevgân oyununda maharet sahibi olan Bey Arslan, sultana en yakın beyler arasında yer almış ve bundan dolayı kendisine Has Bey denilmiştir.

Emîr-i hâcib Abdurrahman b. Togayürek'in, Rey valisi Emîr Abbas'ın yardımı ile nâibi Cemâl el-Câcermî'yi Sultan Mesud'a vezir yapma girişimi, Arrân Valisi Emîr Çavlı Candar ile Has Bey'in muhalefeti üzerine sonuçsuz kalmıştı (1141). 1145 yılında Rey Valisi Abbas ile Fars Valisi Boz-aba (Boz-apa), bazı Selçuklu melikleriyle birlikte bağılıklarını arzetmek için huzuruna geleceklerini Sultan Mesud'a bildirdiler. Ancak asıl amaçları onu tahttan indirmekti. İki emîrinin maksadını anlayan Sultan Mesud, emîr-i hâcib Abdurrahman ve Has Bey ile birlikte Bağdat'a gitmek zorunda kalmıştı.

Ertesi yıl Emîr Çavlı ile "devletin direkleri" denilen mîrâhur ve İsfahan Valisi Sa'düddevlî Yarınkuş'un ölümü üzerine emîr-i hâcib Abdurrahman b. Togayürek, hem Has Bey'in yükselişini önlemek hem de sultandan emin olmak için görünüşte sultana itaat ettirdiği Fars Valisi Boz-aba ve Rey Valisi Abbas ile anlaşış Sultan Mesud'a karşı üçlü bir ittifak oluşturdu. Emîr Tatar da bu ittifaka dahil edildi. Sultan Mesud ise tahtını korumak için nasıl isterlerse öyle hareket edeceğine yemin ederek onları yatıştırdı. Abdurrahman b. Togayürek Arrân valisi oldu. Boz-aba'nın nâibi vezir yapıldı. İçlerinden biri de sultandan emin olmak için askerleriyle birlikte onun hizmetinde bulunacaktı. Has Bey'in sultanın yanından uzaklaştırılıp emîr olarak Abdurrahman'ın hizmetinde bulunmasına karar verildi. Abdurrahman, Arrân ve Azerbaycan'daki bazı yerlerin valisi sıfatıyla Gürcüler'e karşı yapılacak sefer için Arrân'a giderken Has Bey'i de yanında götürdü (1147). Sultan da aynı yılın sonbaharında Rey Valisi Abbas ile Bağdat'a gitti. Sultan Mesud, Has Bey'e